

УДК 340.12+321.01

В. О. Корнієнко

ДОСЛІДЖЕННЯ ВЗАЄМОДІЇ ІНСТИТУТІВ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА І ДЕРЖАВИ

У статті досліджуються питання теоретико-правового підґрунтя дослідження явища громадянського суспільства та його розвитку. Актуальність обраної теми полягає в тому, що громадянське суспільство потребує існування правової держави як своєї передумови. Разом з тим тільки розвинуте, стабільне громадянське суспільство уможливило утворення правової держави, є основою стабільного демократичного політичного режиму й авторитетної влади. Концептуальні теоретичні напрацювання в цьому напрямі були здійснені такими вченими – А. М. Колодій, А. Ю. Олійник, П. М. Рабінович, М. І. Хавронюк, В. І. Чушенко, А. П. Заєць, О. В. Скрипнюк.

Поняття «громадянське суспільство» емко увійшло в понятійний апарат теорії держави і права, політології, соціології, конституційного права тощо. Воно не має однозначного трактування, але складається з багатьох компонентів. Є кілька підходів до його визначення.

Громадянське суспільство – це сукупність усіх громадян, їх вільних об'єднань та асоціацій, пов'язаних суспільними відносинами, що характеризуються високим рівнем громадської свідомості та політичної культури, які перебувають за межами регулювання держави, але охороняються та гарантуються нею [1, с. 85]. Громадянське суспільство – це суспільство, якому властиве самоврядування вільних індивідів та добровільно створених ними організацій. Громадянське суспільство як сферу самоврядування вільних індивідів захищають від свавілля державної влади та жорсткої регламентації з боку її органів відповідні закони. Ось чому в реальному суспільному житті громадянське суспільство та правова держава є взаємозв'язаними інститутами, функціонування яких забезпечується верховенством закону, що надійно гарантує та захищає права і свободи громадян [2, с. 149].

Громадянське суспільство – це система самостійних і незалежних від держави суспільних інститутів і відносин, які забезпечують умови для реалізації приватних інтересів і потреб індивідів та колективів, життєдіяльності соціальної, культурної та духовної сфер, їх відтворення і передачі від покоління до покоління [3, с. 3].

Громадянське суспільство – це система відносин, які об'єднують громадян на основі їхніх приватних, а не публічних, інтересів [4, с. 45]. Водночас вважається що громадянське суспільство – «це сукупність окремих, незалежних особистостей (кожна з яких має свої власні потреби, приватний інтерес), у якій виокремлюються групи громадян на різноманітних засадах єднання, створюючи відповідні самоврядні угруповання» [3, с. 4]. Осередки громадянського суспільства створюються для захисту приватних інтересів громадян, які пов'язані виключно необхідністю дотримання моральних та правових норм, правовими та культурними обмеженнями.

Громадянське суспільство відрізняється від суспільства загалом тим, що залучає громадян до колективних дій у суспільній сфері для вираження своїх інтересів, ідей, обміну інформацією, досягнення спільної мети, висування вимог до держави і закликів до відповідальності офіційних осіб. Воно виступає посередником між приватною сферою життя людей та державою та об'єднує величезне розмаїття формальних і неформальних організацій. Становлення такого суспільства пов'язане з відповідним етапом розвитку людства, держави та права.

Суспільство, відмінне від держави, було завжди, але воно не завжди було громадянським. Підґрунтям і ознаками громадянського суспільства є ринкова економіка з властивою їй багатоманітністю форм власності, відкритою комунікацією, структурованістю суспільства, багатопартійність, не директивно сформована громадська думка і, найголовніше, вільна особистість з розвинутих почуттям громадянськості і власної гідності.

Суттєвою ознакою громадянського суспільства є плюралізм, різноманіття інтересів і пріоритетів, які виражають інтереси найрізноманітніших верств населення [1, с. 87].

Необхідно звернути увагу на умовність терміна «громадянське суспільство», оскільки його членами є не громадяни – суб'єкти публічно-владних відносин і публічного права, а люди як суб'єкти приватно-правових відносин, суб'єкти приватного права, носії приватних інтересів [5, с. 10].

Громадянське суспільство може існувати тільки за умов демократії. Водночас високий рівень розвитку й функціонування громадянського суспільства може забезпечити тільки демократична держава. Як свідчить суспільна практика, саме нерозвиненість громадянського суспільства є однією з головних умов існування тоталітарних та авторитарних режимів.

Головна ознака громадянського суспільства полягає в забезпеченні широких прав людини, у вільному виборі нею різноманітних форм економічного й політичного життя, форм ідеології та світогляду, у можливості пропагувати й обстоювати свої інтереси, погляди та переконання [2, с. 149].

Початок формування елементів громадянського суспільства спостерігається ще в Стародавніх Греції та Римі. Тоді виникає й саме поняття «громадянин». У Стародавній Греції внаслідок боротьби народних мас з олігархією постає напівобщинна – напівдержавна форма співжиття — держава-поліс як своєрідний прототип громадянського суспільства.

Найбільшого свого розквіту держава-поліс досягла за часів правління Перикла. Ось як сам Перикл характеризував державний устрій своєї країни: «...він називається демократією через те, що основа його не меншість, а більшість громадян. Вона згідно з нашими законами надає всім громадянам рівних прав... Ми живемо вільні в нашій державі: ми не плакаємо в нашому щоденному житті підозри один до одного, ми не виявляємо гніву до ближнього, коли він учиняє щось для своєї насолоди, не показуємо йому нашого незадоволення... Не обмежені примусом у приватному житті, ми не порушуємо законів у житті, громадському переважно, через повагу до них. Ми завжди слухаємося

тих, хто стоїть при владі. Ми шануємо, зокрема, ті закони, які встановлено на користь скривджених, і, хоч ці закони не записані, вони здатні зганьбити тих, хто їх зневажає» [6, с. 4]. З цих слів Перикла випливає, що він вважав за демократичний тільки той устрій, який базувався на перевазі більшості, повазі однієї людини до іншої та доброчесності. Це дає змогу стверджувати, що сама ідея громадянського суспільства бере свій початок у політико-суспільній думці тієї доби. Ці ідеї ми знаходимо в полісі Аристотеля та принципах так званого природного права Цицерона [7, с. 19]. Так, він, наприклад, підкреслював, що «надбанням громадянської общини, надбанням народу є держава. Але чим саме є громадянська община, як не силою-силенною людей, які пов'язані між собою?»

Оригінальними й самобутніми щодо цього є погляди Нікколо Макіавеллі. У своєму головному творі «Монарх» він підкреслює, що глава держави не повинен зловживати своїми правами і порушувати майнових та особистих прав своїх підданих. У творі вже чітко простежується опис елементів громадянського суспільства як спільності людей, що протистоїть державі, яка прагне своїми діями підірвати будь-яку самодіяльність суспільства, щоб панувати над ним. Багато цікавого у творі Макіавеллі стосується аналізу таких неполітичних сфер життя, як праця, сім'я, кохання, задоволення людьми власних потреб, тобто проблем приватного життя. «Він (монарх) зобов'язаний спонукати громадян спокійно віддаватися торгівлі, хліборобству та ремеслам, аби вони упорядкували свої володіння, не боячись, що ці володіння в них відберуть, інші — розпочинали б торгівлю, не боячись, що їх знищать податками».

Отже, Н. Макіавеллі бачив різницю між державою та громадянським суспільством, яке функціонує за власними законами і є автономним щодо держави, хоч остання постійно намагається підкорити собі всі сфери життя суспільства.

З цього часу майже до XVII ст. в громадській думці не виникало нових ідей з приводу громадянського суспільства [2, с. 147]. Принципово нову концепцію такого суспільства висунули англійські політичні теоретики Т. Гоббс та Д. Локк. Т. Гоббс у своєму знаменитому творі «Левіафан» підкреслював, що якісно нове людське співжиття виникає внаслідок переходу від природного стану з війною всіх проти всіх до впорядкованого культурного суспільства з існуванням держави. Лише домовившись про створення держави, зазначав Т. Гоббс, громадяни здатні домогтися спокою і порядку в суспільстві та створити умови для виникнення якісно нових суспільних зв'язків.

Продовжуючи міркування Т. Гоббса, Д. Локк зазначав, що люди до створення держави розпоряджалися своїм майном та своїми правами згідно із законом природи. Але, щоб гарантувати собі права та свободи й захистити свою власність, люди створюють державу. Д. Локк у своїх творах використовував поняття «громадянське суспільство» і «держава» майже як взаємозамінні.

Подальшу розробку цієї проблеми можна знайти в дослідженнях французьких мислителів Ш. Монтеск'є і Ж.-Ж. Руссо. Ш. Монтеск'є у своїх творах, особливо в знаменитій праці «Про дух законів», стверджував, що суспільство лише тоді може успішно функціонувати та розвиватися, якщо в ньому панують

республіканські закони. Ось чому він палко обстоював ідеї парламентаризму, законності, сформулював концепцію правової держави з поділом влади на законодавчу, виконавчу, судову. На його думку, у справжній державі «шануватимуть людей не за їхні зовнішні таланти та властивості, а за їхні справжні якості».

Ж.-Ж. Руссо пропагував ідею суверенності волі народу. Виходячи із засади, що джерелом влади може бути тільки народ, він протиставляв теорії розподілу влади свою систему постійно діючого в державі плебісциту для вирішення суспільно-політичних проблем. Для французького політичного мислителя терміни «громадянське суспільство» й «державна» також були синонімами. Головною ознакою громадянського суспільства, на його думку, є участь кожного громадянина в державних справах та безумовне повновладдя народу. Руссо визнавав «дійсним лише один акт суспільного договору, а саме — створення народу і суспільства (у формі демократичної держави) як єдиного й абсолютного джерела та суверена загальної волі (верховної політичної Влади)».

Поняття «громадянське суспільство» і «державна» вперше чітко відокремив відомий німецький філософ Г. Гегель. Він дійшов висновку, що соціальне життя, яке властиве громадянському суспільству, принципово відрізняється від світу сім'ї і від публічного життя держави.

«Громадянське суспільство, — зазначав Гегель, — є диференціація, яка постає поміж сім'єю та державою, хоча розвиток громадянського суспільства починається пізніше, ніж розвиток держави». У сферу функціонування громадянського суспільства німецький мислитель включав ринкову економіку, соціальні класи, корпорації, інститути, що призначалися для забезпечення життєдіяльності суспільства. На думку Г. Гегеля, громадянське суспільство включає комплекс приватних осіб, класів, груп, інститутів, відносини яких регламентуються цивільним правом і діяльність котрих безпосередньо не залежить від дій держави. Поява громадянського суспільства, яке ґрунтується на системі приватної власності та всезагальній формальній рівності людей, стала можливою лише з утвердженням буржуазного суспільства.

Нині помітно зріс загальний інтерес до проблем громадянського суспільства, а наукові його дослідження здійснюються в органічному зв'язку з проблематикою правової та соціальної держави. Подальший розвиток відносин суспільства і держави є гарантією того, що суспільство стане громадянським, а держава — демократичною [8, с. 80].

Зміст поняття «громадянське суспільство» включає сукупність неполітичних відносин у суспільстві, тобто економічні, духовно-моральні, релігійні, національні та ін. Громадянське суспільство виступає як сфера реалізації економічних, соціальних, етнонаціональних, культурних та інших громадських інтересів, які перебувають поза безпосередньою діяльністю держави, що опосередковує їх відносини з індивідами.

Наголошуючи на альтернативності ознак та рис громадянського суспільства і правової демократичної держави, слід, проте, зазначити, що це свідчить не про антагонізм цих сфер суспільного життя, а про їх взаємозалежність та

взаємозумовленість. Як без громадянського суспільства не може бути правової демократичної держави, так і без такої держави не може ефективно функціонувати й динамічно розвиватися громадянське суспільство. Ось чому громадянське суспільство та демократична правова держава нині стають двома складовими життя кожної окремої людини і сучасного загальноцивілізаційного розвитку суспільства [2, с. 151]. «Найголовнішою умовою всіх демократій є існування сильного, активного та добре організованого громадянського суспільства. Я не знаю жодної демократії у світі, яка б не мала діючого громадянського суспільства. Під громадянським суспільством я маю на увазі недержавні організації, малий приватний бізнес, кредитні спілки, пресу, профспілки, різні групи за інтересами», – говорить радник посольства Канади в Україні Еміль Баран [9, с. 3].

У громадянському суспільстві інтеграція особи й держави відбувається через соціальні інститути, які є незалежними від держави. Громадянське суспільство потребує, щоб держава була правовою, тобто керувалася правом і визнавала наявність незалежних від неї соціальних інститутів. Це таке суспільство, в якому особа бере активну участь у суспільному житті. Реалізується це через соціальні інститути, вільні від державного контролю. Причому деякі з цих інститутів можуть чітко додержуватися політичних цілей, намагатися істотно вплинути на державу. Але у структуру громадянського суспільства входять і неполітичні інститути [10, с. 144]. Як вважають деякі російські вчені, ідеї громадянського суспільства слід було закріпити в Конституції РФ. Для цього перелік основоположних принципів конституційного ладу необхідно було доповнити положеннями, які б зобов'язували державу сприяти формуванню і розвитку громадянського суспільства, його інститутів. До Конституції РФ пропонувалося ввести спеціальний розділ «Громадянське суспільство й особа» [11, с. 52].

Між державою і громадянським суспільством існує діалектичний взаємозв'язок. Держава – результат функціонування суспільства, яке на сучасному етапі не може існувати без держави, її регулюючого впливу на суспільні відносини. У політико-правовій практиці будь-якої країни одним із основоположних питань є співвідношення держави і суспільства, можливості впливу громадянського суспільства на діяльність державних інституцій. Це безпосередньо належить до проблеми становлення демократії, забезпечення прав і свобод людини і громадянина, «характеристики» політичного режиму. Особливе значення ця проблема має для країн активного конституційного будівництва, до якої належить і Україна. В умовах України, як і в інших країнах СНД, держава за допомогою правових та інших засобів повинна сприяти становленню структур громадянського суспільства. Одним із таких основоположних важелів є Конституція як акт найвищої юридичної сили, який має велике значення не тільки для держави, а й для суспільства.

Теорія громадянського суспільства ґрунтується на ідеї автономності та індивідуальної свободи громадян, невтручання держави в життя громадянського суспільства. Тобто говорити про громадянське суспільство можна лише з появою

громадянина як самостійного суб'єкта, що усвідомлює себе індивідуальним членом суспільства, наділеним певним комплексом прав і свобод, і в той самий час несе відповідальність перед суспільством.

Однак саме держава має виступати гарантом прав людини, створювати умови, які сприятимуть реалізації прав громадян, всебічному вияву їхньої ініціативи, здібностей. Державні органи реагують на запити і потреби соціальних груп, приймають нормативно-правові акти, стежать за їх виконанням, запобігають появі та розвитку політичних конфліктів. Тим, наскільки держава визнає автономне буття спільнот, наскільки громадянське суспільство може вплинути на дії держави, визначається не в останню чергу демократичність політичного режиму. Ідея громадянського суспільства дозволяє провести межу між політичним, офіційним та приватним життям громадян. Освіта, охорона здоров'я, житлове будівництво і соціальне забезпечення належать до числа тих конкретних сфер, де часто вимагається втручання держави. Стабільну економіку і стабільний політичний порядок не можливо побудувати в нестабільному суспільстві. Для того щоб повністю реалізувати свій потенціал, люди повинні брати активну участь у розробці власних цілей, а їхні голоси повинні бути почуті в директивних органах [12, с. 9].

Громадянське суспільство починається з громадянина, його свободи, благополуччя, активної позиції в політико-правовій сфері відносин. Відповідно завдання конституційного регулювання полягає в тому, щоб за допомогою конституційних приписів забезпечити умови для реалізації прав і свобод людини і громадянина, їхньої честі й гідності [3, с. 4]. Наявність розвинутого громадянського суспільства є головним гарантом того, що держава захищатиме права і свободи людини і громадянина, законні інтереси юридичних осіб.

У громадянському суспільстві діяльність органів державної влади реалізується в демократичних, правових формах і спрямовується на забезпечення й захист прав людини і громадянина, гуманістичних цінностей. Громадянське суспільство є гарантією проти всевладдя держави, оскільки без такого суспільства державна влада, як правило, стає тоталітарною. Тільки завдяки громадянському суспільству влада служить людині, захисту її законних інтересів. Демократична держава, будучи правовою формою організації і функціонування публічної політичної влади, не відокремлюється від громадянського суспільства і тим більш не протистоїть йому. Держава повинна бути обмеженою у своїх повноваженнях і перебувати під ефективним соціальним контролем суспільства, діяти в межах конституційних приписів.

Тільки громадянське суспільство може створити систему гарантій від тоталітаризму, незаконного обмеження прав і свобод людини і громадянина. Неспроможність громадянського суспільства стримувати державу у відповідних межах призвела в ХХ ст. до різних варіантів тоталітаризму. Державний тоталітаризм є по суті поглиненням суспільства державою і тим самим зникненням держави як однієї із соціальних систем, оскільки в тоталітарних режимах немає держави як обмеженої правом організації влади, а є тільки владно-політичний механізм, адміністративно-командна структура, яка намагається тією

чи іншою мірою контролювати більшість сфер суспільного життя. Такий «механізм імітує державно-правовий порядок і прикривається відповідною державно-правовою атрибутикою» [3, с. 99]. Як вважає Г. П. Щедрова, «думка про те, що суспільство як таке розвивалося разом з державою, сама по собі вірна і не викликає сумніву. Але це не дає права змішувати категорію «суспільство» як людську спільність взагалі з категорією «громадянське суспільство» як історичним феноменом, що виник на конкретному етапі розвитку людського суспільства в західній цивілізації [13, с. 8].

Розвиток громадянського суспільства є важливим напрямом демократичної модернізації суспільства, умовою соціальної стабільності та національної безпеки. Суттєвими ознаками такого розвитку є становлення відкритого суспільства, роздержавлення приватного життя громадян, відокремлення його від казарменого офіціозу державної бюрократії, цінування багатоманітності форм його прояву.

Громадянське суспільство потребує існування правової держави як своєї передумови. Разом з тим тільки розвинуте, стабільне громадянське суспільство уможливує утворення правової держави, є основою стабільного демократичного політичного режиму й авторитетної влади.

Інститутами громадянського суспільства є об'єднання громадян (у т. ч. громадські організації, політичні партії, профспілки, церква, сім'я, різні заклади освіти, приватна власність, засоби масової інформації), які: є засобом самовираження індивідів, їх самоорганізації і самостійної реалізації ними власних інтересів; захищають інтереси певної групи в її протистоянні з іншими групами інтересів; зменшують деструктивну силу протистояння інтересів і впорядковують енергію людей, вводячи в організоване русло протести, акції непокорності тощо; оберігають суспільну систему від хаосу і створюють сприятливі умови для функціонування демократичної влади; виступають гарантом непорушності особистісних прав громадян, дають їм впевненість у своїх силах, є опорою в їх можливому протистоянні державі [8, с. 67].

Література

1. Чушенко В.І. До питання про форму правління сучасної України // Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні. – Л.: Вид-во ЛДУ ім. І. Франка, 1995.
2. Скрипнюк О.В. Соціальна, правова держава в Україні: проблеми теорії і практики. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2000.
3. Тодика Ю. Роль Конституції України в становленні громадянського суспільства // Вісник Академії правових наук України. – 1999. – № 2 (17) – С. 3-12.
4. Колодій А.М. Принципи права України. – К.: Юрінком Інтер, 1998. – С. 15.
5. Нерсесянц В.С. Предисловие // Дождев Д.В. Римское частное право: Учебник для вузов. – М., 1996. – С. 10.
6. Невичерпність демократії. Видатні діячі минулого і сучасного про вільне, демократичне суспільство і права людини. – К.: Наук. думка, 1994. – С. 145.
7. Гаджиев К.С. Концепция гражданского общества: идейные истоки и основные вехи формирования // Вопр. философии. – 1991. – № 7. – С. 19-20.
8. Політичний енциклопедичний словник. – К.: Генеза, 1997. – С. 240.
9. Еміль Баран. У світі існує багато форм демократії // Громадські ініціативи. – 1999. – Спецвип. – С. 28.
10. Государственное право Российской Федерации: Курс лекций / Под ред. О.Е. Кутафина. – М.: Юристъ, 1993. – Т. 1. – С. 372.

11. Румянцева Т.С. Гражданское общество и личность // Конституционный строй России. – 1996. – Вип. 3. – С. 52-53.
12. Бутрос Гали. Развитие и международное экономическое сотрудничество // Гос. и право. – 1995. – № 1. – С. 9-11.
13. Щедрова Г.П. Громадянське суспільство, правова держава і політична свідомість громадян. – К.: ІСДО, 1994. – С. 83.
14. Тацій В. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини – головний конституційний обов'язок демократичної, правової, соціальної держави // Вісник АПНУ. – 2000. – № 14 (23). – С. 10-13.